

Тодор Б о я д ж и е в

(София)

ЗА ФОНЕТИЧНИТЕ ОСОБЕНОСТИ НА РАЗГОВОРНАТА РЕЧ

Разговорната реч се определя като разновидност на езика, която се използва в непринуденото и неофициалното общуване. Като особена езикова проява тя се характеризира главно с три основни признака – устна форма на реализация, диалогичност, неподготвеност или спонтанност.

В съчетанието **разговорна реч**, което е вече установен и общоприет термин и в българското езикознание, компонентът **реч** трябва да се приема условно, защото става въпрос всъщност за разговорен език, който се усвоява в семейството, на улицата и във всекидневните контакти и който според изследователите му има свои норми и особености на всички езикови равнища. За да се определи по-точно мястото на разговорната реч в рамките на общонародния език, тя трябва да се признае за отделна езикова формация, която съществува наред или едновременно с книжовния език, диалектите и жаргоните.

Освен общото понятие **разговорна реч** при изясняване съотношенията между различните езикови формации се използват все по-често и термините **книжовна разговорна реч**, **кодифицирана разговорна реч**, **устно-разговорна разновидност на книжовния език**. Обемът на тези термини включва само особености на разговорната реч, които не нарушават книжовните норми, описани в граматики, речници и справочници¹ и които се отделят и противопоставят с квалификатори като **книжовно/ некнижовно**, **погрешно/ правилно**, **диалектно/ народно**, **стилистично маркирано/ неутрално**.

Ако се приеме, че разговорната реч е отделен език за битово общуване, а книжовноразговорната реч е в рамките на книжовния

език и е само устна негова разновидност в официалното общуване, трябва да се доказва от привържениците на това деление, че образованите носители на езика владеят двете му разновидности, като използват ту едната, ту другата в зависимост от ситуацията, условията и целите на общуването. Тази диаглосия, т.е. противопоставянето на разговорната реч на целия книжовен език, трудно може да се изведе реално в чист вид. Нещо повече, признаването ѝ оспорва фактически съществуването на единен книжовен език. За да се разреши това противоречие, в стратификацията и йерархията на разговорните елементи, съществуващи в една езикова система, се използват и категориите форма и стил – в случая устна форма на езика и разговорен стил.

Като използвам фонетичните особености, характерни за разговорната реч, ще посоча трудностите при моделирането на съвременната езикова практика и сложността при изясняване на някои от приетите термини, когато се установяват съотношенията между разговорна и книжовноразговорна реч.

По своя характер и произход фонетичните особености на разговорната реч са много и разнообразни. Сред тях има диалектни особености и такива, които са резултат от своеобразната устна реализация на думи и форми, породени от стремежа за артикулационно удобство и икономия, постигани в много езици с помощта на универсални по своя характер промени като асимилация, елизия, аналогия, коартикулация и хиперкоректност. От диалектните по произход изговорни особености в българската разговорна реч най-често се споменава редукцията на гласните. Тя е общобългарска произносителна черта, която се обуславя както от функционирането на вокалната фонемна система и присъщите ѝ процеси на неутрализация, така и от характера на българското ударение. Разнообразието в индивидуалния книжовен изговор е в зависимост от различните редуктивни системи в родните диалекти на говорещите – дали редукцията е пълна, частична или частично пълна. Изговор [бъща] и [убичам] не се осъзнава като диалектен, но [зилену, дите, беши, риформа] са ярко диалектни. Разговорните форми [тва, кво, ше, трябва, сичко, глей, расотка] вместо *това, какво, ще, трябва, всичко, гледай, разходка* имат до голяма степен общобългарски характер поради широкото си разпространение в речта на образованите хора и изговорът им е само отчасти

диалектно обусловен. Към тези примери могат да се добавят и разговорните и социално маркираните [*переспектива, матриал, лаборатория, компютър, жанър*] и други подобни, фонетичната реализация на които също не е диалектно мотивирана.

Тези примери показват, че установеното и нормираното книжовно произношение на звукове, думи и форми има **смесен характер**. То е изградено от елементи на различни изходни системи и представлява съчетание от разнообразни по тип изговорни особености: от възприета традиция за изговор на думи и от установените съотношения между букви и звукове; от фонетичните особености на диалекти и интердиалекти; от характерния многовариантен начин, по който се поражда устната реч, допускаща голям спектър от преходни и средни звукове като резултат от пошироките звукови полета на вокалите; от фонетичния облик на заети чужди думи, в много случаи с несвойствен за нашия език фонетичен строеж, който променя и разширява дистрибуцията на звуковете или нарушава с фонемната си комбинаторика исторически установени структурни закономерности (*гюлле, аллах, вакуум, тийнейджър, хардуер, каубой, скуер*). Към всичко това трябва да се прибави и изговор, който показва нови развойни тенденции в съвременните произносителни навици, като например все поналагащия се твърд изговор на съгласната *л* пред *е* и *и* (*Левски, ливада, колега*) и хиперкоректният изговор на двойни съгласни вместо единични [*свещенно, свършено, особено*] и др.

Смесеният характер на книжовния правоговор и различните по характер черти, които го изграждат, създават условия разговорните фонетични особености и отклоненията от нормативността да се възприемат и преценяват по различен начин от носителите на езика и от кодификаторите, да влияят върху правописните и правоговорните правила и под формата на варианти и отклонения да създават в разговорната реч динамика, разнообразие и взаимна конкуренция.

Книжовната разговорна реч се изгражда от елементи на устната разговорна реч, когато те се кодифицират, т. е. когато се повдигнат в ранг на книжовни. Това най-често става с приемането им отначало за дублети и с правописното им узаконяване: *мене – мен, тебе – теб, ние – ний, вие – вий, сред – сред, моето – мойто, своите – своите, твоята – твоята, нашата –*

нашата, вашите – *ваште*, знаем – *знайм*, пеем – *пейм*, като – *кат*. Такъв е случаят и с изговора на глаголите със суфикс *-ува* и дублетния им правопис: *действувам – действам, чувствавам – чувствам*. При други варианти обаче се постъпва по друг начин – разговорният вариант правописно се узаконява и налага като единствен, без да се минава през етапа на свободната конкуренция и възможност за избор: *пусна, расна, но вестник, кръстник, нужно, но нужда*. Мотивировката в такива случаи се опира обикновено на впечатлението, че един от вариантите е по-чест, много разпространен и общоприет, по-жив, по-перспективен и следователно общоупотребим. Естествено е в такива случаи вариантният изговор на една и съща дума да бъде приет от системата, която го допуска и регулира, и да бъде отразен от книжовните норми.

При избирателната кодификация на вариантите от този тип стремежът е да не се задълбочават различията между устната и писмената форма на езика, да няма разминаване между изговор и правопис, а също така и от съображения за практическо удобство, демократизиране на нормите и от желание да се подпомогне развитието на книжовния език в съответствие със съществуващата изговорна и правописна практика. Това обаче е само в случаите, когато разговорните варианти не са диалектно и стилистично маркирани, т.е. не се разпределят териториално или в един от произносителните стилове. Когато вариантът има по-ясно териториално разпространение и изговорът му отразява ярки и първични диалектни особености, той не се приема за книжовноразговорен, защото нарушава структурните особености на книжовния език и не спомага съответно за стабилизацията му. По тази причина не могат да бъдат нормализирани много от системните фонетични черти на разговорната реч, каквито са например изпускането на съгласната *х* [*айде, убаво, лабаво*], изговорът [*мъ, тъ, съ, тъзи, онъзи*], твърдият изговор на съгласни в граматични форми и мн. др.

Голяма част от тези варианти, като изключим диалектните, са резултат от типа произношение – от различната степен на яснота и отчетливост на думите в потока на речта. Те имат характер на правоговорни отклонения и грешки, но могат да се приемат и като разлика между устната и писмената реч. Във всекидневното устно общуване темпът на речта е по-бърз и това води до промени в звуковия строеж на думите. Чести в разговорната устна реч са

например [*тва, кво, къв, ку, секи, чувство*] вместо *това, какво, какъв, ако, всеки, чувство*, които са характерни само за устната реч, защото в писмената думите се изписват еднакво от тези, които ги произнасят различно. Следователно те могат да се приемат за разновидности на книжовния език, без да му се противопоставят така, както думите с диалектен изговор, тъй като в тях отсъства едновременно експресивност и стандарт. Те са резултат от пълния и непълния, от старателния и небрежния тип произношение, т.е. от ленто и алегро изговора.

Ленто изговорът е звуковият и етимологично прецизният модел на книжовната правоговорна норма. Той осигурява пълно книжовната реализация и е изговор, който се приема за образцов и стабилен. За алегро изговора са характерни значителни промени и деформации във фонетичния състав на думите: по-силна степен на редукция, изпадане и сливане на гласни, опростен изговор на групи съгласни и на удвоени съгласни, депалатализация, асимилация по слухово впечатление и др. Вариантите от този тип осигуряват по-голяма свобода на устната реч, защото тяхната употреба не е избираща, а автоматична и без стилистична мотивировка. Те могат да бъдат отнесени към узуалните, към некодифицираните периферийни варианти, които са на границата на нормата, резултат от по-особения начин, по който се поражда и възприема устната реч в сравнение с писмената. Те също могат да бъдат свързани с индивидуални и диалектни навици, осъществявани системно или свободно и несъзнателно в устното общуване.

Много съществен критерий при кодификацията на фонетичните варианти е да не се отстраняват при нормализацията функционалните и стилистичните им различия, установени исторически в езиковия развой, които засилват експресивността на речта (*лъв – лев, герой – херой, минавам – минавам*). За стилистиката е важно вариантите да участват в стилистичното изграждане на езика, като се противопоставят – единият да е неутрален, а другият маркиран. Ако вариантите се кодифицират като равноправни, противопоставянията се загубват. Узаконявайки ги за езиковата практика с указания за препоръка, нормализацията ги предпазва от изчезване, без да отстранява функционалните различия. Основен недостатък при кодификацията обаче на съкратения изговор на числителни и глаголи е, че той престана да бъде противопоставен и градиран

(единадесет – единайсет, действувам – действам). Препоръчан и наложен правописно за обща употреба и следователно неутрален става разговорният вариант, а пълният престава да се възприема като характерен само за определен вид официално общуване. В други случаи вместо да се търси стилистична или друга социална кодификация на определен разговорен вариант, той се забравя, изчезва или се обявява за излишен. По този начин езикът обеднява откъм разнообразие и богатство. Правоговорната норма например еднакво допуска като книжовни *хляб* и *хлеб*, но само в устната практика. Следователно якавият и екавият изговор също не могат стилистично да се противопоставят, ако се приемат за факултативни или за правоговорни дублети (*вярно* – *верно*).

Посочените примери не са най-добрата илюстрация за създаване на стилистична диференциация с помощта на фонетичните варианти, защото са резултат от пълния и непълния изговор на формите в устната реч, а екавите форми се противопоставят на якавите само в писмената реч. В устната реч те продължават да се схващат като диалектни в книжовния правоговор, като факултативни варианти от двата типа книжовно произношение – източното и западното.

Доказателство, че в езика съществуват изговорни различия, които се осъзнават като разговорни и снижени, е избиращото им включване в писмени текстове с различна цел, но винаги с усет и контраст за функционалната и стилистичната им специализация, напр.: [*г'син, шъ съ упраим, риформа, айде наш'те, маа му стара, нема лабаво, ш'ида, нам колку си, уфцер'те, начи, фнимавай, фащам*]. Графично отделени от останалите думи с апострофи и кавички и включени като цитати в писмената реч, разговорните форми се използват съзнателно, за да се пародират характерни особености в определен идиолект, индивидуален маниер на говорене или да се изразяват иронични ефекти. Това от своя страна е също социално-психологическа оценка, че изговорът им е неуместен в неутралното книжовно общуване, че това са форми от друг "език", от непреодолян диалектен изговор.

Понятието разговорна реч трябва да се разглежда като съотносително на понятието устна разговорна реч, тъй като само устната реч може да има фонетични особености. Сближаването на устната реч с разговорния стил обаче е само частично, защото

функциите на устната форма на речта са много по-богати и разностранни. При определянето и описването на разговорните фонетични особености не трябва да се смесва книжовната функционална категория стил (висок, неутрален, нисък) с типа произношение (пълнен и непълнен), който се отнася само до промените във физическите характеристики на звуковете, до индивидуалните или груповите особености в изговора на думите.

ЛИТЕРАТУРА

Андрейчин, Л. Към по-голяма изисканост на книжовния изговор. – В: Проблеми на българската книжовна реч. С., 1974, с. 9–14.

Йосифова, Р. Място на книжовно-разговорната реч в системата на общонародния език. – В: Проблеми на българската разговорна реч. В. Търново, 1991, с. 43–53.

Лилев, М. Българският говор на сцената. – В: Проблеми на българската книжовна реч. С., 1974, с. 15–29.

Пенчев, Й. Езикова норма и езикова ситуация. – В: Проблеми на езиковата култура. С., 1980, с. 57–60.

Попова, В. За разговорната реч и нейната норма. – В: Проблеми на езиковата култура. С., 1980, с. 57–60.

Русинов, Р. Опит за кодификация на някои норми на разговорната книжовна реч. – Проглас, 1993, кн. 4, с. 97–103.

Холиолчев, Хр. За речта на говорителите, редакторите, репортьорите и кореспондентите на Радио София. – В: Проблеми на българската книжовна реч. С., 1974, с. 30–37.

¹ Системно някои от разговорните форми в книжовния език са описани в 101 въпроса за дублетите в българския език. С., 1990.